

A INMIGRACIÓN GALEGA EN CUBA

Pilar Cagiao Vila

Universidade de Santiago de Compostela e
Académica correspondente no estranxeiro da Academia de Historia de Cuba

A illa de Cuba, colonia española ata 1898, foi desde a segunda metade do século XIX un dos destinos principais da emigración galega. A puxanza económica derivada da expansión azucreira foi un factor de atracción indiscutible para a chegada de fluxos espontáneos que sumaron á inmigración canalizada por outras vías. Unha delas concreouse nas recrutadas organizadas desde a administración ou por particulares con fins diferentes e éxito desigual. A promovida polo ourensán Urbano Feijoo e Sotomayor representa un dos mellores exemplos de fracaso e tamén de abuso cara aos case dous mil paisanos que contratou para traballar na construción de ferrocarrís, cafetales e enxeños. Doutra banda, houbo moitos inmigrantes galegos que chegaron a Cuba engrosando as filas do exército colonial entre os que foi bastante común o traspaso á vida civil.

Mais, en termos cuantitativos, a presenza galega en Cuba comezou a facerse importante en Cuba a partir da década dos setenta cando o fenómeno migratorio adquiriu características masivas e na Illa fomentouse unha política consciente de hispanización encarada a frear os movementos independentistas e un desexo de “branquear o enxeño”. Foi precisamente nesa etapa cando Rosalía de Castro escribiu o seu poema *Pra a Habana!*, cuxos versos dá fe dunha emigración constante e continuado que, neses momentos, estaba nutrida fundamentalmente por homes. En paralelo, tamén arribaron a Cuba certos elementos intelectuais, que se viron obrigados a expatriarse por desavinzas políticas co réxime da Restauración, cuxa actuación contribuíu a forxar o sentimento identitario do colectivo galaico. Naceron así as primeiras sociedades de corte étnico, así como os voceiros que serían precursores dunha extensísima nómina revistas e xornais que actuaron como tribunas das inquietudes dos galegos.

Despois de 1898, ademais de que o Tratado de París facilitou a permanencia dos residentes españois e a conservación do seu patrimonio, os intereses vinculados ao azucre e a necesidade de man de obra para a modernización de infraestruturas provocaron que os sucesivos gobernos norteamericanos e cubanos continuasen incentivando a chegada de novos fluxos de inmigrantes. Os procedentes de Galicia alcanzaron cifras moi superiores ás rexistradas no século XIX, inseríndose en distintos sectores da economía insular onde conseguiron traspasarse desde os traballos de menor cualificación e peores soldos cara a actividades mellor remuneradas e de maior consideración social. A oscilación das súas traxectorias laborais estivo moi influenciada polas relacións de veciñanza que dominaron as cadeas migratorias dando lugar ao control de certos nichos económicos segundo as procedencias xeográficas entre os que se poderían citar numerosos exemplos.

Camiño de Santiago e Emigración

Sen lugar a dúbida, calquera que fose a época da súa estancia en Cuba, os galegos aspiraron ao éxito económico e ao ascenso social. Con todo, soamente algúns lograron facer grandes fortunas que deron orixe á imaxe dos soados *indianos* ou *habaneiros* que, cando regresaban a Galicia, chamaban a atención pola súa ostentación de riqueza ou polas súas xenerosas contribucións ao desenvolvemento dos seus lugares de orixe. Doutra banda, os inmigrantes máis exitosos situáronse á fronte das sociedades máis importantes que a inmigración galega creou en Cuba: a Sociedade de Beneficencia de Naturais de Galicia e o Centro Gallego

A primeira -hoxe en día a máis antiga das existentes en América- fora fundada en 1871 como unha entidade de carácter mutual que tiña como fin garantir aos paisanos distinto tipo de axudas que, finalmente, quedaron reducidas a cubrir os gastos de falecemento e o dereito ao panteón social que aínda hoxe conserva no cemiterio de Colón. Pola súa banda, o Centro Galego da Habana, que oficialmente foi creado en 1879, creceu rapidamente en números de socios e prestación de servizos. Desde 1902, cando por primeira vez exhibiu na súa sede a insignia nacional de Cuba, tratou de propiciar constantemente o recoñecemento por parte da sociedade nacional integrando nas súas directivas aos membros máis connotados da colectividade e convidando os seus actos a personalidades cubanas, o que contribuíu ao seu prestixio. En 1912, por exemplo, Fernando Ortiz pronunciou alí un fermoso discurso, titulado “Aos galegos de Cuba”, repleto de comparacións entre Cuba e Galicia, que ademais coñecía ben tras o desempeño dun cargo consular na Coruña. Para xúbilo dos concorrentes ao acto, Ortiz, terminou a súa alocución recitando o poema de Rosalía de Castro *Airiños, airiños, aires*, no medio dunha pechada ovación.

Con todo, ao redor das mesmas datas, a pesar de todos os logros obtidos pola entidade, que chegou a ser moi poderosa, tamén hai que sinalar que houbo correntes críticas que observaron prácticas caciquís por parte da dirixencia á que, ademais, acusaban de converter ao Centro Galego nun lugar elitista, de “frívolos pasatempos” -como dixese Mercedes Vieito Bouza, sen dúbida a muller máis destacada da colectividade galega de entón- cada vez máis afastado das súas intencións iniciais. Ese tipo de queixas, particularmente acentuadas no que se refería á atención das mulleres, conduciron á creación doutra sociedade -Hijas de Galicia-, única por certo no extraordinario abanico do asociacionismo galego de América, que desenvolveu un labor pioneiro en consonancia coa emerxencia do feminismo cubano, signo evidente da modernidade que entón se detectaba no país en múltiples dimensións.

Unha delas afectaba á propia vida cotiá dos inmigrantes que paulatinamente se foron adaptando a un tipo de vida que lles era alleo ata o momento da súa chegada a Cuba. Para a maioría, representou un cambio notable pasar dun medio rural a outro urbano, como A Habana, que durante as primeiras décadas do século XX -época na que os fluxos alcanzan as súas cotas máis altas- atopábase sumida nun franco proceso de expansión edilicia e poboacional. Con

todo, a pesar do choque que iso representaba, ese mesmo fenómeno permitiu que os inmigrantes atopasen numerosas posibilidades de inserción laboral. Por poñer só algúns exemplos, máis aló da imaxe máis popular e estereotipada dos *adequeiros*, foron moitos os galegos que lograron emprego noutros sectores que requirían man de obra nunha cidade que, durante a etapa bautizada como “danza dos millóns”, crecía en dimensións ao compás dos fenómenos de especulación inmobiliaria e crediticia. Tanto a Habana Vella -transformada pola proliferación do comercio nas súas rúas máis importantes e pola emerxencia do pequeno Wall Street tropical xurdido á calor da bonanza económica-, como os novos ensanches urbanos xestados a medida das necesidades dos sectores sociais máis podentes, demandaron servizos de toda índole que a inmigración galega, segundo as súas posibilidades, contribuíu a cubrir. Doutra banda, o desenvolvemento do turismo -sobre todo do procedente de Estados Unidos que como todo o que de alí viña había trastornado en Cuba modas, estilos de vida, usos e costumes- tamén proporcionou oportunidades de emprego en hoteis, balnearios e lugares recreo que proliferaron en toda A Habana.

Respecto deste último aspecto referido ao lecer, a inmigración galega tamén soubo atopar os seus propios mecanismos e lugares nos que pasar o tempo libre. Neste sentido, ademais da oferta proporcionada polo Centro Gallego, resultou fundamental a acción desenvolvida polas asociacións de carácter microterritorial que respondían a orixes parroquiais, locais ou comarcais. Desde o seu xurdimento a comezos de século foron as principais organizadoras de actividades recreativas que gozaron de gran éxito entre os galegos e tamén nalgúns sectores da sociedade habaneira. As romarías, retallos e banquetes na *Tropical*, *A Polar* ou a *Quinta do Bispo* convertéronse en espazos sociabilidade nos que en ocasións imitábanse nas festas galegas, pero tamén se adoptaban modas, usos e costumes nacionais que deron lugar a fenómenos de mestizaxe cultural que deixaron sentir o seu efecto no retorno.

Pero sería reduccionistas en exceso atribuír ás microsociedades este único papel xa que, en realidade, a súa verdadeira orixe debeuse á necesidade de nuclearse para servir de rede de axuda aos inmigrantes recentemente chegados e fomentar o desenvolvemento dos seus lugares de orixe creando escolas e contribuíndo á modernización agraria. Doutra banda, tampouco hai que esquecer que foi na Habana desde onde se promoveron achegas tan importantes para Galicia como a creación en 1905 da Asociación Protectora da Real Academia Galega. Dous anos despois, executado pola Banda da Policía da capital, estreouse o himno galego no Teatro Tacón, o que revela ata que punto os grandes símbolos da identidade galega estiveron relacionados cos emigrantes establecidos en Cuba.

Con menor frecuencia que todo o anteriormente exposto en apertada síntese alúdese ao interese dos cubanos por Galicia do que, con todo, hai probas manifestas. A atención que a intelectualidade nacional prestou en distintos momentos a figuras representativas da súa cultura revela non só o recoñecemento acerca do seu valor, senón tamén da súa significación -case icónica- que tiña para

Camiño de Santiago e Emigración

a inmigración galega da Illa. As manifestacións ao redor da obra de Rosalía de Castro na década dos oitenta do século XIX por parte de personalidades tan destacadas como Enrique José Varona, Ricardo do Monte Rafael Montoro ou Rafael M. Mendive, ou acerca de Concepción Arenal durante as primeiras décadas do XX, representan unha boa mostra diso. Outro exemplo significativo constitúe o apoio brindado polos intelectuais cubanos ao proxecto cultural promovido desde Buenos Aires por un inmigrante galego -a Biblioteca América- no que, ao longo da súa andaina, colaboraron figuras como Manuel Márquez Sterling, Fernando Ortiz, Francisco Carrera Jústiz; Salvador Salazar e Roig, Juan Dihigo e Mestre, Domingo Figarola-Caneda, entre outros moitos. Especialmente emblemática resultou a cooperación de José Varela Zequeira -catedrático de anatomía da Universidade da Habana, pero tamén home de letras, poeta e ensaísta-, cuxa relación con Galicia debíase non só a que era o vicedirector de *La Benéfica*, o hospital do *Centro Gallego*, senón á súa propia ascendencia como neto de José Varela Montes, quen fora decano da Facultade de Medicina da Universidade de Santiago, onde Varela Zequeira viviu parte da súa infancia e adolescencia.

Igualmente, tampouco se pode esquecer a solidariedade cubana cos exiliados que chegaron á Illa como consecuencia do exilio tras a Guerra Civil. Os lazos tecidos durante toda a etapa anterior, tendo en conta que o ciclo de inmigración masiva estaba practicamente concluído, facilitaron moito as cousas para quen, por nacer en Cuba debido a unha primeira emigración dos seus pais, tiñan dobre nacionalidade ou dos que, tras unha primeira experiencia como inmigrantes económicos adquiriran a cidadanía, o que representou certas vantaxes. Pola súa banda, o exilio intelectual español, e polo tanto o galego, foi acollido cos brazos abertos polos seus homólogos cubanos quen lles proporcionou oportunidades para que puidesen exercer en diversos medios xornalísticos, ou nalgunhas das entidades culturais existentes.

A comezos dos anos cincuenta, cando a inmigración galega chegaba a Cuba só por goteo, aínda estaba moi viva esa “raíz profunda” de Galicia e o galego que aínda hoxe percíbese na memoria colectiva de ambas as beiras atlánticas.